

АДВЕРБИАЛ БИРЛИКЛАР ЁРДАМИДА ИФОДАЛАНАДИГАН ИТЕРАТИВ СЕМАНТИКА (инглиз тили мисолида)

*Жураев Ботир Илхомович,
СамДЧТИ эркин тадқиқотчиси*

Калит сўзлар: итеративлик, адвербаллик, функционал-семантика, такрорийлик, семантика.

Мулоқот жараёнида бирор аниқ мазмуннинг шаклланишида семантик категориялар функционал танлов вазифасида иштирок этади. Мазмунга эга бўлган нутқ ифодасининг ҳосил бўлиши нутқий актнинг қўлланишига боғлиқ. Мулоқот жараёнида сўзловчи нутқда маълум семантик категориянинг функционал ифодасидан фойдаланади. Бунда тил воситаларидан унумли фойдаланиш назарда тутилади. Шу нуқтаи назардан, семантик категорияларнинг функционал вазифаларини ўрганиш долзарб саналади. Мулоқот жараёнида фаоллашадиган семантик категориялар қаторига аспектиалликни киритиш мумкин. Мулоқот жараёнида аспектиал мазмунга эга бўлган вазиятлар қаторига такрорийлик ҳодисасини киритиш мумкин. Нутқ вазиятида турли воқеа-ҳодисалар такрорийлигининг ифодаланиши мулоқот жараёнида қўлланиладиган лисоний бирликларнинг лексик маъноси, грамматик шакли ҳамда лисоний бирликнинг функционал вазифасига боғлиқ.

Лисоний бирликлар таҳлилига функционал ёндашув А.В.Бондарко ишларида кенг кузатилади. Олим тил таркибида мавжуд функционал ифода усулларини ёритиш ва тасвирлаш мақсадида “функционал-семантик категория”, “функционал-семантик майдон” каби лисоний таҳлил тушунчаларини киритади. Семантик категорияларнинг нутқда фаоллашувини тасвирланишига нисбатан “категориал вазият” атамасини қўллайди. Маълум вазиятда тил бирлигининг амалий қўлланилишига нисбатан “функционал имконият” тушунчаси фойдаланилади (Бондарко, 2004; 42–43). Функционал

имконият маълум тил бирлигининг нутқда фаоллашиш имкониятларини барча ифода турларига нисбатан қўлланилади.

Функционал-семантик категория лисоний мазмун ва ифодага эга бўлган лисоний категория сифатида ўрганилади. Кўпгина ҳолларда семантик мазмунга эга бўлган категориялар морфологик категорияларга маъно жиҳатдан ўхшаш бўлади. Ифода планига кўра морфологик, синтактик, сўз ясалиши, лексик, контекстдаги лисоний воситаларнинг турлича бирикуви турли лисоний сатҳларни ҳосил қилади (Бондарко, 2013; 28–31). Шунинг учун ҳам функционал-семантик категория систем таҳлил принципларига асосланади. Систем таҳлил одатда маълум маъно ва мазмунни англатувчи барча лисоний воситаларни қамраб олади.

Функционал-семантик категория таркибига кирувчи итеративлик феълнинг микдорий кўрсаткичлари, такрорий маъно англатувчи лисоний бирликлар ва контекстуал ифода воситаларини қамраб олади. Феълнинг микдорий мазмунини ўрганишда эътибор лексик-грамматик воситаларга қаратилади, яъни тус грамматик категорияси ва ҳаракат тарзи билан боғлиқ ҳолда амалга оширилади. Хусусан, феълнинг микдорий аспектиал маъноси лимитативлик функционал-семантик майдон (Шелякин, 2013; 83–85) доирасига тегишли итератив ҳаракат тарзи сифатида қаралади.

Маълумки, феъл динамик ва статик каби гуруҳларга таснифланишдан ташқари, феълнинг нутқда ва матнга мослашиш имкониятларига қараб микдорий ва сифатий турларга ҳам ажратилади. Феълнинг микдорий

категорияси тил бирликларининг микдорий кўрсаткичларини бирлаштирувчи умумий микдор категориясининг энг муҳим гуруҳи саналади. Бунда микдорий таҳлил объекти феъл билан ифодаланадиган воқеа-ходисалар асосий планга кўтарилади. В. Дресслер қирқга яқин тиллардаги эмперик материаллар асосида феълнинг микдорий кўрсаткичларини таҳлил қилиш натижасида предикат маъноси билан боғлиқ ҳолда ифодаланадиган тўртта гуруҳини аниқлайди: итератив, дистрибутив, континуатив, интенсив (Dressler, 1968; 62–84). Мазкур гуруҳлар орасида итеративлик унверсал ҳодиса ҳисобланади ва итеративлик функционал-семантик категориясини ҳосил қилади ҳамда функционал-семантик майдонда фаоллашади. Итеративлик функционал-семантик категорияси вазиятларнинг темпорал карралигида аниқланади. Мазкур семантик хусусият турли сатҳдаги тил воситаларини бирлаштиради ҳамда функционал-семантик майдонни ташкил қилади.

Итеративлик функционал-семантик категория микдорий категория тушунчасига мос келади ва вазиятларнинг карралиги, саналиши каби семантик ифодани қамраб олади.

Итеративликнинг лисоний тушунчаси турли хил мазмунга эга. Лингвистик терминларга бағишланган луғатларда итеративлик атамасига “кўп карралик”, “такрорийлик” каби изоҳлар берилади ҳамда такрорий ифодага эга равишларнинг лексик маъноси, сўз яшаш компоненти, аспектнинг хусусияти, феълнинг ҳаракат тарзи семантик категориясининг бир тури, феълнинг семантик маъно турини ифодалашга нисбатан қўлланилиши берилади. Жумладан, Ахмановнинг лингвистик терминларнинг изоҳли луғатида итератив сўзлар (такрорийликни англатувчи сўзлар) (инглиз тилида *iterative compound*, француз тилида *compose iteratif*, испан тилида *compuesto iterativo* тарзида изоҳланади (Ахманова, 1969; 75). Россияда чоп этилган “Большой лингвистический

энциклопедический словарь”да такрорийликни, кўп карраликни англатувчи тусга оид феъл категорияси сифатида ёритилади (БЭС: 441-551).

А. Грекова итеративликни аниқлашда кўпроқ эътиборни равишларга қаратади. Унинг фикрича, итеративликни англатувчи лисоний бирликлар борасида ҳол синтактик позициясида келувчи равишлар феълга нисбатан муқимроқ саналади. Чунки, улар феъл билан бирикканда кўшимча маъно юзага келмайди (Грекова, 1979; 39). Аммо, В.В. Богданов эса ҳол вазифасидаги ушбу равишлар аспектuali оператор сифатида талқин қилади. Муаллифнинг таъкидлашича, равишлар гап семантикасини боғловчи вазифани бажаради (Богданов, 2007; 128). Б.М. Балин такрорийлик маъносини англатувчи ҳол вазифасидаги бирликлар феълнинг чегараланмаганлик маъносини кучайтиришга хизмат қилади, деган мулоҳазани илгари суради (Балин, 1969; 131).

Умуман олганда, тилшунослар итеративликни ҳаракат тарзининг тури сифатида баҳолашади ҳамда ўзига ҳос аспектuali тузилма эканлигини тан олишади. Итеративлик семантик категорияси турли лисоний бирликлар ёрдамида ифодаланиши боис такрорийлик маънони англатувчи бирликларга нисбатан турли атамаларнинг қўлланилишига олиб келди. Жумладан, кўп карраликни англатувчи феълларга нисбатан мультипликатив термини қўлланилса, бир карраликни ифодаловчи феълларга нисбатан семилфактив атамаси қўлланилади. Равишларга нисбатан эса итератив адвербиаллар юритилади.

Маълумки, такрорийлик маъносининг ифодаланиши барча тилларга ҳос жиҳат саналади. Аммо, мазкур маъно ифодаланиши тилнинг структур хусусиятига кўра фарқланади. Шунинг учун ҳам итеративлик унверсал семантик категория сифатида баҳоланади. Итеративлик ҳаракат тарзининг қатор турлари аниқланган: 1) дисконтинуатив (ифодаланадиган ҳаракатлар оралиғидаги

такрорийлик); 2) репититив (маълум пауза сақланмайдиган тез-тез юз берадиган такрорийлик); 3) дубликатив (бир ёки бир неча шахслар томонидан амалга ошириладиган бир хилдаги такрорий ҳаракатлар); 4) реверсатив (юриш ҳаракати феъллари билан ифодаланадиган олдинга ва орқага амалга ошириладиган ҳаракатлар); 5) фреквентатив (бошқариладиган такрорийлик); 6) конатив (маълум ҳаракатлар, воқеа-ҳодисаларнинг қайта амалга оширилиши); 7) альтернатив (қарама-қарши йўналтирилган ҳаракатларнинг кетма-кет такрорланиши) (Dressler, 1968; 62–65).

Номаълум вақт оралиғини англатувчи равишлар барча акционал хусусиятли (чегараланган, чегараланмаган, лимимтатив нейтрал) (Ризаев, 1999; Мирсанов, 2009) феъллар билан қўлланилади. Номаълум вақт оралиғини англатувчи равишлар инглиз тилида *sometimes, often, seldom* ва шу кабилар ташкил қилиб, улар алоҳида воқеа-ҳодисаларнинг такрорланишини англатади. Шунингдек, *again and again*, каби бирликлар ҳосил қилади. Мазкур лисоний бирликлар алоҳида тугалланган воқеа-ҳодисаларнинг такрорийлигини ифодалайди. Бу такрорийлик кўпгина ҳоларда чегараланган хусусиятли феъллар қўлланилганда кузатилади. Масалан:

1) 'Where do you see these - these men? At your home?'

'Of course not. I meet them just as I did you. Sometimes on the boat, sometimes in the park, sometimes on the street. I'm a pretty good judge of a man (O'Henry, 146);

2) All these things were too much to think about. Like the really black bit after John had seized his chance and arranged to meet Kate again and again, and his mother had said that he was to bring no flighty Dublin girl into this pub, the business belonged to the whole family. (Meave Binchy 32).

Мазкур мисолларда инглиз тилида номаълум частотали маънони англатувчи адвербиаллар чегараланган хусусиятли (*touch, spend, send, get, end, shake, come, go*) феъллар ифодаладиган воқеа-ҳодисанинг тартибсиз равишда

такрорланишини англатади. Ҳар бир воқеа-ҳодиса алоҳида тугалланган вазият сифатида баҳоланади. Мазкур воқеа-ҳодисалардаги тугалланганлик семаси бевосита феълнинг чегараланган хусусиятига алоқадор ҳолат саналади. Масалан:

3) "Oh, yes," says Mrs. Avery. "I have so many deals of this sort I sometimes get them confused. (O'Henry, 202);

4) So me and Andy goes back to our hotel and waits. Andy walks up and down and chews the left end of his moustache. (O'Henry, 202).

Итеративлик чегараланган хусусиятли феълларнинг турли адвербиал бирликлар билан модификацияланиши натижасида юзага келади. Мазкур адвербиал бирликлар ҳар бир итератив воқеа-ҳодисанинг ниҳоясига етганлигини англатади. Улар жумасига қуйидаги адвербиалларни киритиш мумкин: *seldom, sporadically, at times, three times, four times, five times, a few times, many times, several times, twice a year, four times a week*.

5) "What is it! For Christ's sake! I've called ten times. You have to see Judge Urbanovich at half past one. Your lawyer's been trying to get you, too. (Saul Bellow, 72);

6) "How? I've surrendered five times. Each time I surrender Denise and her guy up their demands." (Saul Bellow, 72).

Шунингдек, итератив воқеа-ҳодисаларнинг давомийлигини англатувчи адвербиаллар гуруҳига *always, continuously, systematically, constantly, usually, regularly, mostly, very often, often, without ceasing, non-stop, permanently, uninterruptedly, rarely, commonly, habitually, everlasting* кабиларни киритиш мумкин. Масалан:

7) Three seats ahead there was a dumpling of a woman, all soft hills under faded blue gingham, her cheeks round as rising buns, hair white as good flour. A keen-eyed pastor in black, his white collar in sharp relief against a jet lapel, scanned the car constantly, frowning, as if on perpetual alert for signs of sin and decadence. (Susan Key, 13);

8) My, my, she thought. It really is a good thing he rarely does that. It's too potent a

weapon to be unleashed on the world on a regular basis. (Susan Key, 29);

9) She'd wondered a hundred times since she'd first seen him. And yet there was a part of her that didn't want to know. The more she learned of him, the more real he became, the less the fantasy man that she could build into anything and anyone she wanted. (Susan Key, 29).

Юқорида таъкидланган адвербиаллардан ташқири итеративликни англатувчи адвербиаллар инглиз тилида турли таркибий қисмлардан иборат бўлиб улар қуйидаги конструкцияларни ҳосил қилади:

1. Prp -N - Prp - N; from morning to evening, from morning to evening, from morning to night, from day to day, from year to year, year in and year out, on and on, from night to morning.

2) Adv -conj-Adv // N - Prp-N; again and again *year-in-year day in and day out*, day by day, year by year;

3) Adv - Nom: every time, all the time, *very often etc.*

10) That's lovely for them to see that kind of carry on if they pass the window,' she said shaking his hand away. (Meave Binchy,71);

11) One of Mrs. Cassidy's eyes sparkled like a diamond. The other twinkled at least like paste (O'Henry, 172).

Таъкидланган ушбу тузилмалар семантик миқдорий вазибаларни бажаради ҳамда воқеа-ҳодисаларнинг турли частотасини аниқлаш учун хизмат қилади. Адвербиал бирликлар ва бирикмалар маълум семантик ифодани акс эттирувчи асосий воситалар сифатида амал қилади. Шунингдек, мазкур адвербиал бирликлар феъл семантикасига ўз таъсирини ўтказди. Мисол учун *gradually* чегараланган хусусиятли феъл англатадиган ҳаракатнинг кетма-кет тарзда давомийлик семасини беради. Масалан:

12) This is by way of explaining that I took Von Humboldt Fleisher as the subject of my meditation that morning. Such meditation supposedly strengthened the will. Then, gradually strengthened by such exercises, the will might become an organ of perception. (Saul Bellow,57).

Адвербиал бирликлар сифатдош шакллари билан ҳам бирикиб, сифатдош англатадиган маънонинг частоталарини чекланганлиги ёки чекланмаганлигини ифодалайди. Ифодаланган частотали ҳаракатнинг ҳар бир тугалланган семантикани билдиради. Масалан:

13) As Sue was sketching a pair of elegant horses how riding trousers and a monocle on the figure of the hero, an Idaho cowboy, she heard a low sound, several times repeated. (O'Henry, 180).

Инглиз тилидаги *now and then*, *occasionally*, *sometimes* каби адвербиал бирликлар ўзига хос семантик имкониятга эга бўлиб, улар “макондаги кечим”, “такрорий ҳаракатларнинг хилма-хиллиги”, “тасодиқийлик” каби семантик хусусиятларни ҳосил қилиши мумкин. Мазкур семантик фарқланишлар контекстуал мазмун ёки феълнинг лексик-семантик ҳамда акционал хусусиятларига боғлиқ тарзда юзага келади.

14) At fifty tables sat princes and queens clad in all the silks and gems of the world. And *now and then* one of them would look curiously at Jerry's fare. (O'Henry, 70);

15) I would have thought,' said I, 'that *occasionally*, anyhow, you would have found the wit and intuition of woman invaluable to you in your lines of - er - business.' (O'Henry, 211);

16) "I have so many deals of this sort I *sometimes* get them confused. (O'Henry, 213).

Келтирилган (14) мисолда *now and then* маълум макондаги ҳаракатлар итеративликнинг номаълум вақтга нисбатан такрорийлигини ифодалаш учун хизмат қилган бўлса, *occasionally* равиши ноаниқ вақт кечимида маълум воқеа-ҳодисаларнинг такрорланишини билдиришга кўмаклашган. Кейинги мисолдаги *sometimes* равиши субъект томонидан бажариладиган ҳаракатнинг такрорийлигини ифодалаб келган.

Инглиз тилидаги адвербиал бирликлар ва бирикмалар итеративликнинг функционал семантик воқеланишини таъминловчи, воқеа-ҳодисалар, ҳаракатларнинг карралик семасини

таъминловчи воситалар сифатида муҳим ўринга эга. Итеративлик турли сатҳлардаги лисоний бирликларни бирлаштирувчи категория сифатида миқдорий ифода, темпораллик, аспектualлик каби категориялар билан узвий боғлиқ.

Итератив адвербиал бирликлар миқдорий маъноларни фаоллаштирувчи воситалар бўлиб гапнинг семантик таркибининг фарқланишини белгиловчи

бирликлар ҳисобланади. Инглиз тилида адвербиал бирликлар гап таркибига мустақил бирикувчи бирликлар саналишмайди. Улар предикат билан боғланиб, гап семантикаси ва гап мазмунини боғлиқлигини таъминлайди.

Итеративлик семантикаси карралик, миқдорийлик, узвийлик, боғлиқлик каби категориал семалар билан белгиланади. Мазкур семаларнинг шаклланишида итератив адвербиаллар муҳим ўрин тутади.

Адабиётлар:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. 3-е изд., стереотип. -М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1969. – 608 с.
2. Балин Б.М. Немецкий аспектологический контекст в сопоставлении с английским: спецкурс для студ. и аспирантов фак. иностр. яз. Калинин: КГПИ им. М.И. Калинина, 1969. – 432 с.
3. Большой энциклопедический словарь / гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. -М.: Большая Росс. энцикл., 1998. 685 с.
4. Богданов В.В. Предложение и текст в содержательном аспекте. СПб.: Филол. фак. СПбГУ, 2007. – 280 с.
5. Бондарко А.В. Теоретические проблемы русской грамматики. СПб.: Изд-во СПбГУ, 2004. 208 с.
6. Бондарко А.В. Введение. Основание функциональной грамматики // Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис / отв. ред. А.В. Бондарко. М.: Кн. дом «Либроком», 2013. – С. 5–39.
7. Грекова О.К. Виды значений повторяемости и средства их выражения // Вестник МГУ. Сер. 9. Филология. № 2. 1979.– С. 37–48.
8. Мирсанов Ф.Қ. Инглиз ва ўзбек тилларида юриш-ҳаракат феълларининг акционал ва аспектual хусусиятлари. Филол.фан.н.дисс. автореф. –Т.: 2009. – 21 б.
9. Ризаев Б.Х. Проблема аспектной семантики временных форм немецкого глагола. Аспектная семантика претерита.– Т.: Фан, 1999. –121 с.
10. Шелякин М.А. Способы действия в поле лимитативности // Теория функциональной грамматики: Введение, аспектуальность, временная локализованность, таксис / отв. ред. А.В. Бондарко. -М.: Кн. дом «Либроком», 2013. – С. 63–85.
11. Dressler W. Studien zur verbalen Pluralität. Iterativum, Distributivum, Durativum, Intensivum in der allgemeinen Grammatik, im Lateinischen und Hethitischen. Wien: Kommissionsverl. der Osterreichischen Akademie der Wissenschaften, 1968. – 253 S.

Жураев Б. Итеративная семантика, выражаемая с помощью адвербиальных единиц. В статье обсуждается итеративная семантика английских наречий и дифференциация итеративной семантики в структурном плане и в функционально-семантическом поле.

Djurayev B. Iterative semantics which is expressed with the help of adverbial units. The article discusses iterative semantics of English adverbials and differentiation of iterative semantics structurally and in functional semantic field.